

УДК 821.161.2-2.09 Франко

Р. С. Мариняк, І. І. Казимир

«УКРАДЕНЕ ЩАСТЯ» І. ФРАНКА: ПРОБЛЕМА ПЕРЕСТУПУ У СВІТОГЛЯДНІЙ СИСТЕМІ МИТЦЯ

Резюме

На основани анализа пьесы И. Франко «Украденное счастье» в статье обоснован тезис: автор ангажирован стереотипами поведения, присущими жителям Галиции в конце XIX века, поэтому конфликт в драме разрешается только путем смерти одного из героев.

Summary

Based on the analysis of the play «Stolen Happiness» by Ivan Franko the article substantiates the thesis that the author is committed by behavioral stereotypes inherent to the inhabitants of Galicia in the late nineteenth century, so the conflict in the drama is resolved solely through the death of one of the heroes.

Ключові слова: етнографічна специфіка, культурно-релігійний простір Галичини, переступ (злочин), система цінностей.

Коли берешся говорити про І. Я. Франка, то гостро розумієш свою нікчемність перед цією великою людиною. «Свідомо чи несвідомо, з власного пересвідчення чи з чужого голосу, – казав Є. Маланюк, – але кожен, чувши ім'я Франка, здіймає шапку незалежно від свого місця народження. Тут діє інстинкт величі» [2, с. 10]. Почнемо з того, що Іван Франко, вдаючись до визначення О. Пахльовської, є однією із іконографічних постатей української культури. «Переслідуваний і опротестований різноспрямованими культурними й політичними силами за життя, письменник став по смерті своїй мавзолеєм... За логікою якогось зловісного парадоксу, власне *іконографічна присутність* І. Франка в українській культурі зумовила його фактичну *відсутність* у переломові моменти будівництва нації» [9, с. 19–20].

Тотальна не-присутність І. Франка як цілісної особистості, як українського генія у свідомості сучасного українця є справді унікальним феноменом. Запущені в серійний випуск кліше «вічного революціонера», «атеїста», «борця за права трудящих», зрештою «Каменяра» є явищами одного порядку із горезвісними «нашими

чотирма Лесями» (як виявила свого часу Оксана Забужко після виходу в одній із діаспорних газет статті «Чи буде в нас четверта Леся?», українських громадян така фраза абсолютно не дивує, вони легко вишиковують в ряд усіх «Лесь»: 1-ша – власне Леся Українка, 2-га – Олена Теліга, 3-тя – Ліна Костенко, 4-та – Оксана Забужко) і з Тарасом Григоровичем – Кобзарем у баранячій кучмі з набурмосеним лицем. Шаблони ховають від нас справжніх Шевченка, Лесю Українку і Франка.

Мабуть, першим кроком до подолання стереотипів у тлумаченні доробку І. Франка стає творення цілісної, науково аргументованої картини життя і творчості письменника (напевно, початком кардинально протилежного до псевдонаукових студіювань, публікованих протягом десятків років у часописах на кшталт «Українського літературознавства», «Радянського літературознавства», стала вироблена в 1996 році у Львові (йдеться про Міжнародну наукову конференцію, присвячену 140-річчю від дня народження Івана Франка, що проводилася на базі Львівського національного університету у вересні 1996 р.) модель дослідження наукової біографії І. Франка, його художньої, критичної, наукової і перекладацької спадщини).

До найменш переконливих, часто взаємозаперечних належать дослідницькі концепції, які стосуються вивчення світогляду Івана Яковича Франка. Радянське літературознавство абсолютно задовольняв погляд на Франка як на атеїста, друга мужика, соціаліста, ненависника глитаїв і здирків. Хоча ще 1927 року Є. Маланюк оприлюднив своє невелике дослідження «В пазурах раціоналізму. До трагедії Франка», в якому назвав письменника глибоко нещасною людиною саме через «науково-дисциплінований інтелект» [5, с. 173]. Той інтелект, ангажований позитивізмом, не давав притлумленому постійно духу розвинути ся.

Однак сьогодні уже маємо дослідження еволюції світогляду митця (Я. Грицак, О. Забужко, Б. Якимович, Г. Грабович, Я. Мельник), пошуки філософії екзистенціалізму у його творчості (М. Верников), тлумачення еволюціонізму та креаціонізму в розвідках І. Франка (М. Ласло-Куцюк), з'ясування ключових концептів економічних систем, презентованих у науковому доробку вченого (І. Грабинський,

С. Злупко) і т. ін. Усі ці дослідження спростовують стереотипи, якими наскрізь ангажована наша свідомість.

Якщо звернутися до праць, присвячених вивченню змін у світогляді І. Франка, то помітимо, що у багатьох з них розглядаються еволюції поглядів письменника на психологію злочину (переступу, переступництва). З'ясовуються питання: яким чином злочин може вмотивуватися такого типу факторами, як апіорна наявність зла в серці людини; як штовхають людину до переступу біопсихічна мотивація, патології психіки, садизм; як бідність людська робить нас злими і завидючими; чи тільки «знаки Божої остороги» можуть втримати людину від злочину. Мета нашої статті – розглянути драму «Украдене щастя» І. Франка з позицій пріоритетних у світогляді митця констант.

Зрозуміло, що в І. Франка, як представника галицького світу, аксіологічна парадигма мусила бути ангажована етногеографічною специфікою України Західної. Сам І. Франко не стільки заперечував різницю в менталітеті українця з Право- чи Лівобережжя, скільки не терпів апеляцій до такої різниці, що могла свідчити про різні шляхи розвитку чи вести до сепаратизму. Біда, що і сьогодні розмови про дві різні України не втратили своєї гостроти, про що О. Забужко говорить так: «В аспіраціях сьогоднішніх прихильників федерального устрою України (якщо зняти з тих аспірацій не завжди чистий політичний підтекст) є-таки певна рація: Україна справді виявилася різна. Для степовика зі Слобожанщини (колись автономної, гетьманської, а згодом перетвореної на плацдарм російського наступу – саме по ній, до речі, найлютіше пройшовся голод 1933-го, підрізаючи на пню давню хutorянську культуру, обезлюднюючи цілі райони – згодом заселені прибульцями з Росії) сам вид містечок Галичини – із недо-руйнованими Радянською владою середньовічними фортецями й вузькими вуличками колишніх єврейських кварталів, якими в неділю бабусі провадять біло вбраних дівчаток до першого причастя, – то вже «майже Польща», така сама екзотика, як татарські мечеті в Криму чи на Поділлі» [3, с. 94].

Світогляд І. Франка, закорінений у культурно-релігійний простір Галичини і формований у лоні європейської культурної традиції, органічною складовою якої виступала Австро-Угорщина і разом з нею

Галичина, є феноменом, артикульованим як в науковій спадщині, так і в художніх текстах, публіцистиці та листуванні. «Передфранківська Галичина не була значним духовно-національним розвитком. Навпаки, тодішня Галичина вражала змертвою затхлостю провінційального закутку... Хай закуток цей був провінцією, але він був провінцією все ж таки Західної Європи...» [5, с. 175].

Серед відкритих для інтерпретацій є і порушені Франком проблеми жіночої долі в тодішньому галицькому суспільстві, спроможності реалізувати себе як громадського діяча, як ученого, як творчу особистість.

Дані питання автор розкриває і в двох тісно пов'язаних між собою роботах: статті «Жіноча неволя в руських піснях народних» (1883) та «Драмі з сільського життя «Украдене щастя» (1894).

Прикметно, що обидва ці тексти слугують об'єктом дослідження й у проблемі переступництва (злочину). Отже, ми спробуємо на прикладі п'єси «Украдене щастя» показати погляд Франка і на жіночу зраду, і на психологію злочину, правда, із таким застереженням: йдеться про погляд, що був чинним для світогляду Франка у період створення драми – 1891–1894 роки.

Як зазначає дослідник «Украденого щастя» М. Теплінський, «Франко рішуче боронив право жінки на вільне кохання, якщо навіть це порушує звичаї, норми, не виключаючи й церковний шлюб» [10, с. 9]. Однак у контексті своїх часових рамок І. Франко свідомо не дав подіям, викладеним у п'єсі, розвиватися за сценарієм, де б закохані герої створили свій мікросвіт, відмежувалися від громади й спробували б стати щасливими. Франко не поспішав рубати мораль, тому він підвів своїх героїв до смерті, а не до розлучення. Як єдиноможлива форма подолання безвихідної ситуації, смерть зруйнувала вщент саму можливість подальшого існування будь-якої конфігурації: чи то пари Анна – Микола, чи то Анна – Михайло. Наприкінці XIX ст. у Галичині І. Франко не бачив інших варіантів розвитку ситуації, в якій опинилися Анна, Микола й Михайло. Більше того, ціла низка сюжетних варіацій, які фіксуються в різних редакціях «Украденого щастя» (то Анна вагітна і бере на себе провину за вбивство, сподіваючись на лояльне до себе ставлення уряду і покриваючи тим самим Миколу; то

Михайло, помираючи, благає вибачення в Миколи), а також посилання на «Пісню про шандаря» [8] в лолінському варіанті (записана в селі Лолін у 1878 р. Ольгою Рошкевич) дають підстави висунути припущення: смертю Михайла Гурмана І. Франко не нагнітав драматизм у драмі, а показав єдиний вихід із ситуації. І, більше того, ця точка зору абсолютно тотожна зі світоглядною настановою, чинною для тогочасного західноукраїнського суспільства, що презентує, приміром, народна пісня: ті, хто не має сил жити в межах моралі, тільки смертю можуть здолати глуху стіну усталених канонів.

Щодо злочину, який у драмі вчинив Микола Задорожний, то бачимо, наскільки незлостивою людиною є вбивця. Франко у драмі зосереджений не стільки на еволюції духовного світу злочинця, скільки на аналізі суми факторів, які підвели людину (маленьку, сіру, убогу, скромну, затуркану, згорьовану, знищену фізично в наймах тощо) до переступу.

А. Ковальчук у дослідженні «Еволюція поглядів І. Франка на психологію переступника» [4] висуває припущення, що упродовж творчого шляху розуміння Франком людської природи, її злочинної поведінки зазнавало певної еволюції, вектор руху якої може окреслюватися таким чином: спочатку Франко вважав, що «зло міститься в серці людини і закорінене в пристрасті, жагу, «голос ненависті» (така точка зору міститься в ранньому творі «Петрії і Довбушуки»); далі письменник надає злочині біопсихічної мотивації (патології психіки, садизм) і відтворює ці погляди в творах «На дні», «На лоні природи», «Перехресні стежки», «Основи суспільності» та «Для домашнього огнища»; під кінець життя Франко дійшов висновку, що «бідність наша робить нас злими і завидючими, а не зле серце» і що тільки «Знаки Божої остороги» можуть уберегти від злочину.

На думку автора вказаної статті, «Украдене щастя» стоїть у початках цього еволюційного процесу у світогляді Франка. Хоча, глянувши уважно на п'єсу, ми бачимо, що Микола Задорожний є презентантом типу злочинця, який створено в пізніх творах Франка: цей селянин стає вбивцею через бідність людську, а не через зле серце: його драма закорінена в усьому попередньому житті – житті наймита. Найнижчий соціальний прошарок, до якого належав Микола

Задорожний, був безправною масою, темною і затурканою. Однак у Галичині і Прикарпатті переважна більшість сільського населення належала саме до бідноти, тому в межах сільської громади Задорожний міг почуватися відносно непогано, а наявність власного господарства мирила людину зі світом. Тобто, нам видається за доцільне поставити драму «Украдене щастя» не стільки в початковій точці еволюції поглядів І. Франка на злочин, скільки показати певну стабільну тяглість окремих концептів у світогляді письменника упродовж усього творчого життя.

Ми неодноразово підкреслювали, що І. Франко, навіть випереджаючи світоглядно представників свого часу, залишався галичанином і у своїх поглядах на родину та шлюб. Іманентною ознакою світогляду західного українця є відчуття себе господарем – у домі, в родині, у господарюванні. Це бачив Франко, тому і його Микола Задорожний тяжко страждав і від факту зради Анни, і від втрати в очах сусідів, сільської громади так тяжко й довго формованого ним іміджу статечного господаря (уже не наймита, а самодостатнього хазяїна, з кіньми, худобою, певним сталим заробітком, скромною хатою і, звичайно ж, шанованою громадою господинею). Цікаво пише про самого Франка Я. Мельник, яка зазначає, що сам поет ніколи не мав дружини-господині, затишної домівки з накритим до обіду чи вечері столом, біля якого пораяється дружина. Ольга Хоружинська була «тендітною квіткою», яка згоріла у Львові, не адаптувавшись до нових координат і не встигнувши через нервову недугу стати доброю дружиною і турботливою матір'ю [7]. То, можливо, саме звідси випливає у Франковій творчості такий образ гарної дружини – терплячої, уважної навіть до нелюбого чоловіка. Сублімоване в домашню роботу нереалізоване кохання, як бачимо, могло балансувати на грані і не виявлятися в гострих родинних конфліктах. Анна могла прожити з Миколою відлену Богом кількість років. А якби народилися діти, то це родинне життя, може, набуло б певної привабливості в очах Анни. Однак відносна стабільність такого способу життя можлива за умови повної відсутності сторонніх впливів, таких, приміром, як фатальна зустріч з колишнім коханим чи з новою людиною, до якої потягнешся всім серцем. Таку ізоляцію не може забезпечити ніхто. Людина – істота

супільна, тому вберегтися від імовірних ситуацій, за яких повернеться життя на 180° – і полетить все надбане шкереберть, неможливо.

Микола Задорожний намагався тримати вкупі розбитий родинний спокій усіма можливими (часто непривабливими, навіть непристойними) способами: він жалів Анну як обдурену братами і видану за нього, нелюбого наймита, примусово сироту, готовий був заплющувати очі на візити до його (звернімо на це увагу!) власної хати жандарма Михайла Гурмана, приймав коханця Анни як гостя, залишав його зі своєю дружиною в хаті, а сам йшов ночувати до стодоли. Микола готовий був терпіти все, що не стане здобутком громади, що не потрапить на людські язики. Ми розуміємо, що тут читачеві показано далеко не однозначний, так би мовити, примітивний тип свідомості. Микола страждає, але розуміє, що без Анни це страждання буде в стократ важчим: «Слухай, Анно! Я тебе розумію. Я люблю тебе. Мені жаль тебе, як власної душі. Я не хочу буди твоїм катом, бо знаю, що ти й без мене багато витерпіла. Тільки одно тебе прошу: вважай на людей! Не на мене – нехай уже я так і буду нічим для тебе, – але на людей. Щоб люди з нас не сміялися!... Не топчи моєї бідної голови. А ні, то вбий мене, щоб я не дивився на те!» [11, с. 465].

Бачимо, що це міркування людини доброї і такої, яка турбується про своє реноме в громаді. Це і є тип західноукраїнського чоловіка – господаря статечного, з незаплямованою репутацією. Тому вбивство (переступ), на яке наважується Микола, є остаточною крапкою в драмі, при розгортанні якої ми спостерігали руйнування духовної цілісності, що базувалася у Миколи на єдності таких чинників, як *доброчесна родина – стійкий і затишний дім – стабільна позитивна репутація в громаді*. Коли родину розбила зрада – Микола терпів, коли було зруйновано господарство – Микола жив і ще вмовляв Анну разом з ним підтримувати ілюзію подружжя в очах громади. Але коли члени цієї громади прийшли до хати Миколи й озвучили свою відразу до того, що відбувається в родині Задорожних, і почали вимагати від Миколи рішучих дій, той, усвідомлюючи безперспективність перемовин з Анною, знищив ударом сокири не стільки Михайла, скільки самого себе і як члена громади (його будуть судити), і як чоловіка (Анну він втратив), і як християнина (вчинив смертний гріх).

З огляду на усе, з'ясоване вище, нам зовсім незрозумілими видаються тиражовані у франківських «вісниках» і «збірниках» фрази про Миколу Задорожного як героя, що повстав проти системи (буржуазної, цісарської, і ще якоїсь там анти-), яку презентує «вірний слуга» такої системи – жандарм, поневолювач, лютий сторож Михайло Гурман [1; 6; 8].

На нашу думку, злочин Миколи не є виявом протесту. Це самознищення, свідоме і єдино можливе в ситуації, що склалася. А от причини тут, без сумніву, детерміновані часом, в якому живуть герої і в якому живе сам Франко.

Заручниками системи стали й Анна Задорожна та Михайло Гурман. Кожен із них пройшов свій шлях страждань і болю, а коли їх дороги перетнулися вдруге, то це лише пришвидшило повне руйнування долі. Кохання Анни до Михайла Гурмана зруйнувало честь жінки, шлюб, повагу громади і, що найстрашніше, воно вимагало в жертву собі життя іншої людини. Воно стало зразком «деформації самої любові» (за висловом М. Теплінського) [10, с. 9], в якій не було вже майбутнього. Таке кохання відкриває ті глибини людської психіки, в які «заглядати страшно, бо ж там видно, як чесний, благородний порух почуття обертається в грізний і жорстокий акт» [10, с. 10]. Відповідно, почуття Михайла Гурмана, приправлені несправедливістю урядової системи до нього, підступністю Анниних братів, самотнім життям солдата, а потім і жандарма, також не могло перерости у світле, осяяне щастям, родинне життя вкупі з Анною. І некоректно говорити нам про «запроданця», «вірного пса системи», «визискувача Михайла» [1], що прийшов у хату Задорожних, над якою «ангели пролітали», звабив чесну шлюбну жінку, залякав її до смерті владою, наданою йому цісарським урядом і таке інше. Запальна вдача, грізна сила, залізна воля, затяте протистояння спротиву цілої громади – можливі характеристики образу Михайла. А винесені в остаточний варіант п'єси передсмертні репліки Михайла (простягаючи до Миколи руку, жандарм каже: «Дай руку! Спасибі тобі! Ти зробив мені прислугу, і я не гніваюсь на тебе! Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не піднялася», а згодом уже при свідках: «Пане вийте! Дайте їм спокій. Вони не винні! Я... я сам... Так було треба. То моя річ... Анно! Миколо...

бувайте здорові... і простіть» [11, с. 479]) показують, що його життя перетворилося в трагедію так само, як це було з Анною і Миколою.

Отже, підсумовуючи, можемо сказати, що «Украдене щастя» належить до творів, які допомагають глибше зрозуміти, чим жив І. Франко, якими ціннісними критеріями користувався у своїх поглядах на шлюбне життя, на вірність і зраду в родині, на злочин як форму спротиву дійсності, яка ламає докорінно бажання людини бути вільною й вирватися за межі усталених догм.

Цікавим для дослідження нам видається аналогічне тлумачення любовного трикутника Євген Рафалович – Регіна Стальська – Валеріан Стальський за романом «Пережесні стежки».

Список літератури

1. Білоштан Я. Драматургія Івана Франка / Я. Білоштан. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1956. – 253 с.
2. Вакарчук І. Вступне слово від комітету конференції / І. Вакарчук // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конф. – Львів : Світ. – 1998. – С. 10–11.
3. Забужко О. Комплекс Ітаки / О. Забужко // О. Забужко. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К. : Факт, 1999. – С. 89–98.
4. Ковальчук А. Еволюція поглядів І. Франка на психологію переступника / А. Ковальчук // Київ. старовина. – 2001. – № 4. – С. 163–175.
5. Куценко Л. Євген Маланюк про велич і трагедію Франка / Л. Куценко // Березіль. – 2004. – № 10. – С. 172–179.
6. Маркушевський П. «Украдене щастя» Івана Франка серед творів світової драматургії подібної тематики / П. Маркушевський // Укр. літературознавство. – 1978. – Вип. 30. – С. 35–41.
7. Мельник Я. І остання часть дороги...: Іван Франко в 1914–1916 роках / Я. Мельник. – Львів, 1995. – 72 с.
8. Нечитайлюк М. З народних ручаїв / М. Нечитайлюк. – Львів, 1970. – 167 с.
9. Пахльовська О. Творчість Івана Франка як модель культурно-національної стратегії / О. Пахльовська // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конф. – Львів : Світ. – 1998. – С. 19–31.
10. Теплінський М. Жіноча доля в українській класичній літературі / М. Теплінський // Дивослово. – 1996. – № 8. – С. 8–11.
11. Франко І. Украдене щастя / І. Франко // І. Франко. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1969. – С. 417–480.